

SKUPNA KULTURNA
DEDIŠČINA IN NJENA
RAZNOLIKOST
GEMEINSAMES KULTURELLES
ERBE IN UNTERSCHIEDLICHER
AUSPRÄGUNG

Ravne na Koroškem, Klagenfurt/Celovec 2011

Projekt / Projekt:

BISERI NAŠE KULTURNE KRAJINE / JUWELEN UNSERER KULTURLANDSCHAFT

Program / Programm:

Operativni program Slovenija-Avstrija 2007–2013 /

Operationelles Programm Slowenien-Österreich 2007–2013

SKUPNA KULTURNA DEDIŠČINA IN NJENA RAZNOLIKOST**GEMEINSAMES KULTURELLES ERBE IN UNTERSCHIEDLICHER AUSPRÄGUNG**

Zbornik referatov bilateralnega znanstvenega simpozija, Celovec, 13. 11. 2010

Sammelband mit Referaten zum bilateralen Symposium, Klagenfurt, 13. 11. 2010

Izdajatelji / Herausgeber: Koroški pokrajinski muzej, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik/Slowenisches Volkskundeeinstitut Urban Jarnik**Za izdajatelja / Für den Herausgeber:** Brigita Rajšter, Martina Piko-Rustia**Vodja projekta / Projektleiter:** Monika Gschwandner-Elkins, Kärntner Bildungswerk**Projektni partnerji / Die Projektpartner:**

Kärntner Bildungswerk, Leadpartner

Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik/Slowenisches Volkskundeeinstitut Urban Jarnik

Koroški pokrajinski muzej

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Maribor

Uredniški odbor / Redaktion:

Martina Piko-Rustia, Karla Oder, Monika Gschwandner-Elkins, Srečko Štajnbaher

Besedila / Texte:

Lisa Rettl, Gottfried Biedermann, Peter Fister, Živa Deu

Prevodi / Übersetzungen: Vida Obid, Breda Turk-Vilhar, Martina Piko-Rustia, Uši Sereinig**Lektorja / Lektoren:** Miroslav Osojnik**Fotografije / Fotos:** Ana Beno, Ana Bezek, Gottfried Biedermann, Norbert Cech, Josef Dullnig, Peter Fister, Gemeinde Arriach, Gemeinde Gurk, Gemeinde Klein St. Paul, Gemeinde Moosberg, Karl Gerfried Müller, Monika Gschwandner-Elkins, Siegfried Gutzelnig, Johan Happe, Werkfoto Hofmeister (Werner Hofmaister), IZI foto (Izidor Jesenk), Johann Jaritz, Tomo Jeseničnik, Dušan Jukič, Tanja Krauß, Andreas Kleewein, Margit Mayer, Peter Mayer, Darja Mischkulnig, Angelca Mrak, Ingeborg Müllner, Nina Nahtigal, Sebastian Oblak, Karla Oder, Miroslav Paškvan, Jasmina Pečoler, Matej in Andrej Pečoler, Franc Piko, Milan Piko, Primož Podjavoršek, Jože Praper, Helmut Prokop, Uši Sereinig, Manfred Schusser, Vinko Skitek, Josef Suntiger, Andreja Šipek, Branko Škratek, Srečko Štajnbaher, Mojca Štuhec, Edmund Thutewohl, Jure Viderman, Marian Kargl**Oblikovanje / Gestaltung:** Veselin Vukovič**Produkcija / Produktion:** HEP BERGLEZ d.o.o.**Naklada / Auflage:** 500 izvodov / Exemplare

Ravne na Koroškem, Klagenfurt/Celovec 2011

Projekt je financiran s strani Evropske unije, Dežele Koroške in Službe vlade Republike Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko.

Das Projekt wurde von der Europäischen Union, vom Land Kärnten und dem Amt „Služba vlade RS za lokalno samoupravo in regionalno politiko“ kofinanziert.

Slovenski
narodopisni inštitut
URBAN JARNIK, Celovec

KAZALO / INHALTSVERZEICHNIS:

PREDGOVORI / VORWORTE

Mag. Monika Gschwandner-Elkins	4
Mag. Martina Piko-Rustia	6
Srečko Štajnbaher	7
Dr. Karla Oder	8

Dr. Lisa Rettl: Druga svetovna vojna v zrcalu spominskih obeležij na avstrijskem Koroškem	9 - 17
Dr. Lisa Rettl: Der Zweite Weltkrieg in Kärntens Denkmallandschaft	18 - 28
Dr. Gottfried Biedermann: Hrastovlje v Sloveniji in Metnitz na Koroškem v Avstriji	29 - 33
Dr. Gottfried Biedermann: Hrastovlje in Slowenien und Metnitz in Kärnten	34 - 39
Dr. Peter Fister: Vključenost spomenikov v kulturno krajino	40 - 46
Dr. Peter Fister: Die Einbindung der Denkmäler in die Kulturlandschaft	47 - 54
Dr. Živa Deu: Pomen celovitega razvojnega varstva arhitekturne dediščine	50 - 60
Dr. Živa Deu: Umfassender Schutz des Architekturerbes - seine Bedeutung und Entwicklung	60 - 66

FOTOGRAFSKI ALBUM / FOTOALBUM 67-104

Fotonatečaj / Fotowettbewerb	68
Občina Črna na Koroškem	69
Občina Mežica	70
Občina Prevalje	72
Občina Ravne na Koroškem	73
Občina Dravograd	75
Občina Slovenj Gradec	76
Občina Vuzenica	77
Občina Muta	78
Občina Radlje ob Dravi	80
Občina Podvelka	81
Občina Ribnica na Pohorju	82
Občina Mislinja	83
Gemeinde Arriach	84
Gemeinde Bleiburg/Pliberk	85
Gemeinde Eberstein	86
Gemeinde Finkenstein Bekštanj	88
Gemeinde Gurk	89
Gemeinde Klein St. Paul	90
Gemeinde Lavamünd	92
Gemeinde Ludmannsdorf /Bilčovs	93
Gemeinde Maria Saal	94
Gemeinde Maria Wörth	96
Gemeinde Moosburg	97
Gemeinde Velden	98
Gemeinde Weitensfeld	100
Fotografije / Fotos: Tomo Jeseničnik	101-103

Druga svetovna vojna v zrcalu spominskih obeležij na avstrijskem Koroškem

Hierarhije spomina

1. Uvodna pripomba k funkciji, namenu in pomenu spomenikov

Spomeniki posredujejo znanje in strukture vednosti, ki se ne skladajo nujno z izsledki zgodovinskih raziskav. V prvi vrsti so »identitetno-konkretni«¹, kakor jih je imenoval Jan Assmann, nemški teoretik pomnjenja. Rekonstrukcija preteklosti na spomenikih in z njihovo pomočjo največkrat ne služi pridobivanju teoretskega znanja – tako kot znanstveni prikazi – temveč jo določajo predvsem potrebe po skupni, kolektivni identiteti.² Zato spomeniki preteklosti, ki se je naj spominjamo, ne upodablajo dokumentarno ali realno,³ temveč o preteklosti posredujejo stabilne in homogenizirane slike subjektivnih izkušenj, ki znotraj skupnosti veljajo za skupni in identitetni referenčni okvir kolektiva. V tem oziru spomeniki bolj zrcalijo »skrbi, stiske, želje in hrepenjenja, (...) konkretne interese in difuzne dezinteresiranosti« neke družbe.⁴ V spomenikih se zato manifestira v trdnih in pogosto kamnitih oblikah spomin neke družbe, njena vsakokratna politično-zgodovinska zavest in z njo povezan sistem vrednot, iz katerega črpa svojo identiteto kot skupina ali nacija. Z literarno zgodovinarko Aleido Assmann lahko izhajamo iz tega, da spomeniki ali monumenti niso nič drugega kot samostilizirane reprezentacije kulture, »ki se inscenira, postavlja na ogled soljudem in prihodnjim rodovom, ki jo je treba videti, ohraniti in se je spominjati.«⁵ Assmann zato predlaga, da kot spomenike obravnavamo vse tiste kulturne artefakte – stavbe, kipe ali besedila –, »katerih lastnost ni samo stilizacija, temveč kodiranje sporočila soljudem in prihodnjim generacijam.«⁶

Spomin deluje vedno rekonstruktivno, torej izhaja iz pozicije sedanjosti. Zato velja načeloma, da je spominjanja vredna tista preteklost, ki je pomembna za sedanjost neke družbe in ki jo ta hoče ohraniti tudi v bodoče. Z izborom spomina vrednega je hkrati vedno povezana tudi specifična interpretacija zgodovinskega dogodka. S postavljanjem spomenikov in ritualiziranimi svečanostmi – pogosto v okviru spominjanja na umrle – posamezne skupine običajno nalagajo prihodnjim generacijam »zapuščine«, ki vsebujejo politične zahteve. To ne pomeni nič drugega, kot da se pred in s spomeniki vedno obravnava tudi »pravilno« tolmačenje preteklosti, izhajajoč iz vprašanja, kakšno vlogo naj igra na spomeniku upodobljena preteklost za sedanjost in prihodnost.

V tem smislu je treba razumeti spomenike tudi kot sredstva političnih interesov, ki naj pridejo do veljave z oblikovanjem javnega prostora. Na spomenikih se kristali »tista simbolična identiteta, ki se je poslužujejo posamezne socialne skupine, da lahko javno in znakovno dokumentirajo družbene hierarhije in razmerja moči.«⁷ Lahko bi tudi rekli, da se vsakokratna razmerja moči neke družbe s spomeniki vpišejo v javni prostor, ga strukturirajo ter ustvarjajo simbolično hierarhijo norm in vrednot. Kljub njihovemu statičnemu zunanjemu značaju so spomeniki podvrženi – od načrtovanja preko realizacije v javnem prostoru pa tja do ciklično ponavljajočih se reaktualizacij v okviru raznih spominskih svečanosti – skrajno dinamičnim političnim, socialnim in diskurzivnim procesom.⁸ Skupek vseh spominskih obeležij in simbolov navsezadnje ustvarja na vaseh, v mestih in regijah določeno kulturo spominjanja, ki spet pripoveduje svojo zgodbo.

¹ Jan Assmann, *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*, v: Jan Assmann / Tonio Hölscher (Izd.) *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt/Main 1988, str. 9-19, tu: str. 11. Ta uvod sloni predvsem na poglavju »Denkmäler – statische Zeichen dynamischer Prozesse« v: Lisa Rettl, *PartisanInnenDenkmäler. Antifaschistische Erinnerungskultur in Kärnten (=Der Nationalsozialismus und seine Folgen, 3. zvezek)*, Innsbruck-Wien-Bozen 2006, str. 14-19.

² Jan Assmann, *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*, str. 13.

³ Prim. Stefan Riesenfellner, *Vorwort*, v: Stefan Riesenfellner (Izd.), *Steinernes Bewusstsein. Die öffentliche Repräsentation staatlicher und nationaler Identität Österreichs in seinen Denkmälern*, (1. zvezek), Wien-Köln-Weimar 1998, str. 9-12, tu: str. 9

⁴ Wilfried Lipp, *Einleitung*, v: Wilfried Lipp (Izd.), *Denkmal – Werte – Gesellschaft. Zur Pluralität des Denkmalbegriffs*, Frankfurt-New York 1993, str. 11-30, tu: str. 24 sl.

⁵ Aleida Assmann, *Kultur als Lebenswelt und Monument*, v: Aleida Assmann / Dietrich Harth (Izd.), *Kultur als Lebenswelt und Monument*, Frankfurt/Main 1996, str. 11-25, tu: str. 13.

⁶ Aleida Assmann, *ibid.* str. 14

⁷ Riesenfellner, *Vorwort*, str. 9.

⁸ Rettl, *PartisanInnenDenkmäler*, str. 17.

2. Druga svetovna vojna v spominu. Politični predznaki avstrijske zgodovinske politike

Eden od osrednjih dokumentov za ustanovitev druge Avstrijske republike je Moskovska deklaracija. Novembra leta 1943 so zavezniške sile v skupni deklaraciji za čas po koncu vojne podčrtale svojo pripravljenost za ponovno vzpostavitev neodvisne Avstrije, pri čemer pa so jasno opozorile na to, da bo Avstrija morala prevzeti odgovornost zaradi sodelovanja v vojni na strani Hitlerjeve Nemčije – pri končnem obračunu pa bodo vsekakor tudi upoštevale, kolikšen je bil prispevek Avstrije za lastno osvoboditev.

Kar so leta 1943 zavezniki uporabili kot strateško sredstvo za slabitev nacističnega režima – izgledi na dobrohotno obravnavanje naj bi na ozemlju »Ostmarka« okrepili oziroma podžgali doslej šibki upor – se je po koncu vojne spremenilo v diplomatski pogajalski instrument avstrijske zvezne vlade, ki je trajno določal avstrijsko zgodovinsko politiko – do danes.⁹ Dejansko pa se računica zaveznikov v bistvu ni izšla. Uporniške aktivnosti avstrijskih prebivalcev proti nacističnemu režimu so ostale šibke. Le na Koroškem se je kot edinstveni pojav na ozemlju nekdanjega »Ostmarka« razvil na nekaterih strnjениh področjih vojaški oboroženi partizanski upor koroških Slovencev, ki so se združeni s slovensko Osvobodilno fronto požrtvovalno borili proti nacističnemu režimu.

Drugi pomembni temelj za kasnejšo avstrijsko zgodovinsko politiko predstavlja Deklaracija o neodvisnosti Avstrije z dne 27. aprila 1945. V tej se je Avstrija razglasila za »prvo žrtev« vojaške agresije Hitlerjeve Nemčije in v svojem razglasu zapisala, da »je nacistična rajhovska vlada Adolfa Hitlerja (...) zapeljala nemočno in brezvoljno avstrijsko ljudstvo v nesmiselno in brezizgledno napadalno vojno, ki je noben Avstrijec nikdar ni želel (...)«¹⁰ Oba dokumenta sta trajno določala usmeritev avstrijske zgodovinske politike: z njima se je rodila »teza o Avstriji kot žrtev« in »teorija o okupirani Avstriji«.

Državopolitični cilj po koncu vojne je bil predvsem, da bi zavezniki Avstrijo dejansko priznali za »žrtev« in »osvojenjo državo«. To Avstrije, kot udeleženke vojne na strani Hitlerjeve Nemčije, mednarodnopravno in formalno-juridično ne bi obvarovalo le pred plačilom vojnih reparacij in odškodnin, temveč bi ji priznalo položaj, s katerega bi sama lahko postavljala zahteve (po Kanalski dolini, Južnem Tirolu, Južni Štajerski, Šopronu).¹¹ V znamenju politične obnove Republike Avstrije in pridobitve državne suverenosti naj bi propagiranje določene zgodovinske podobe zaveznikom »dokazalo«, da je Avstrija dejansko prispevala k svoji osvoboditvi: načelno to ni bilo enostavno, saj je bilo v resnici upora bolj malo, privrženosti nacizmu v Avstriji in navdušenosti zanj pa precej.

Iz današnje perspektive lahko ugotovimo, da je imela ubrana zgodovinsko-politična pot različne posledice. Z ozirom na zunanjo politiko je bila zgodovinska politika avstrijske zvezne vlade zelo uspešna: po desetih letih diplomatske borbe je bil dosežen podpis državne pogodbe 15. maja 1955. V zadnjem momentu, 14. maja 1955, je bil na večerni konferenci zunanjih ministrov črtan tretji odstavek iz preambule državne pogodbe, ki bil bil na centralnem mestu pogodbe zapisal sokrivdo Avstrije za vojno.¹²

Znotraj Avstrije je propagirana zgodovinska podoba o »žrtvi« in »naciji upora« delovala le deloma, saj zgodovinske podobe sledijo predvsem socialnim procesom v javnosti, so rezultat nasprotij in konfliktov: » (...) tu se odloča, kateri dogodki so skladni z vrednotami večine in se naj uveljavijo kot predmet spominjanja.«¹³ Za večino sprejemljivo se je dejansko izkazala – v vsem povojnem času do danes – le dikcija o Avstriji kot »žrtvi«. Sem so se lahko uvrstili mnogi, saj so se vsi nekako imeli za žrtve: stradajoči in bombardirani prav tako kot vojaški povratniki ter nacisti in nacistke, ki so zdaj sedeli v taboriščih za denacifikacijo in se počutili kot žrtve pravosodja zmagovalcev. Podoba upora pa za bodočo avstrijsko samopodobo ni bila primerna zgodba za obnove države. Vzrok za to je na dlani: upor v Avstriji dejansko nikoli ni bil množične narave, razen med koroškimi Slovenci. Podoba antifašističnega upora, ki so ga v Avstriji vodili predvsem komunisti in katoličani, po drugi svetovni vojni ni trpela le zaradi avstrijske integracije v zahodni blok in z njo povezanim izobčenjem komunistov, temveč tudi zaradi njihovega izključevanja iz patriotske zavesti pri tistih delih prebivalstva, ki so razvijali svoj svetovni nazor v antikomunistično smer,

⁹ O avstrijskih strategijah v pogajanjih za Državno pogodbo prim. mdr. Gerald Stourzh, *Kleine Geschichte des Österreichischen Staatsvertrages*, Graz-Wien-Köln 1975, str. 11-15.

¹⁰ Proklamation über die Selbständigkeit Österreichs vom 27.04.1945, St.G.Bl. 1/1945. Celotno besedilo tudi na: <http://www.verfassungen.de/at/unabhängigkeit45.htm>.

¹¹ Lis Rettl, *Opfergedenken und –denkmäler in der Zweiten Republik. Am Beispiel der Stadt Villach*, v: Lisa Rettl / Werner Koroschitz (Izd.), »heiß umfodet, wild umstritten ...« Geschichtsmymthen in Rot-Weiß-Rot.(=Ausstellungskatalog zur gleichnamigen Jubiläumsausstellung in Villach 2005), Klagenfurt/Celovec 2005, str. 155-187, tu: str 157 sl.

¹² Prim. *ibid.*, str. 157.

¹³ Hannes Heer / Ruth Wodak, *Kollektives Gedächtnis. Vergangenheitspolitik. Nationales Narrativ. Zur Konstruktion von Geschichtsbildern*, v: Hannes Heer / Ruth Wodak / Walter Manoschek / Alexander Pollak (Izd.), *Wie Geschichte gemacht wird. Zur Konstruktion von Erinnerungen an Wehrmacht und Zweiten Weltkrieg*, Wien 2003, str. 12-23, tu: str. 12.

s stigmatizacijo komunistov pa se je prelevil antifašistični odpor v nepatriotsko dejanje.¹⁴ To ni prizadelo le nemško govorečih komunistov, temveč predvsem še koroške Slovence, ki po doživetih izkušnjah preganjanja in izгона za svojo bodočnost niso videli perspektiv v Avstriji in so – dokler je bilo še upanja za priključitev k Jugoslaviji – pogosto podpirali jugoslovanske ozemeljske zahteve.

3. Posledice teze o žrtvi za avstrijsko in koroško spomeniško podobo

Po vsej Avstriji za čas med letoma 1945 in 1955 lahko ugotovimo, da so sprva iz državnih ozirov in zaradi zunanjepolitičnih okoliščin bila urejena spominska obeležja, ki so spominjala na antifašistični odpor in preganjanje. S postavljanjem vidnih znakov v javnem prostoru je uspelo v očeh zasedbenih oblasti podkrepiti tezo o žrtvi in okupirani Avstriji. Povsem izključeno pa je pri tem ostalo preganjanje iz »rasnih« oziroma rasističnih razlogov umorjenih žrtev. Razlog za to je, da so rasistična in antisemitska gledanja avstrijskega prebivalstva tudi po letu 1945 še obveljala. Po podpisu Avstrijske državne pogodbe pa je bilo mogoče postavljati uporniške spomenike le še tam, kjer »so prevzele politično vodstvo organizacije delavskega gibanja ali pa so te imele vsaj ustrezno moč.«¹⁵ Vzporedno pa se je že v tej zgodnji povojni fazi, z ozirom na mišljenje avstrijskega večinskega prebivalstva, začel razvijati vojaški spomenik kot avstrijska varianta »normalne kulture« spominjanja – povsem kot antiteza do takrat pogosto citiranega avstrijskega »Geist der Lagerstraße«.¹⁶

To je treba videti predvsem v zvezi s tem, da s številom upornikov v Avstriji načelno ni bilo mogoče zmagati na nobenih političnih volitvah, medtem ko so predstavljali vojaški »povratniki« in bivši nacisti ogromen volilni potencial. Družbena in socialna reintegracija le-teh v avstrijsko sredino je postal prednostni cilj velikih strank SPÖ (Socialistična stranka Avstrije) in ÖVP (Avstrijska ljudska stranka), saj je leta 1949 prvič kandidirala na volitvah tudi predhodnica FPÖ (Svobodnjaška stranka Avstrije), Verband der Unabhängigen (VdU – Zveza neodvisnih), ki se je sama eksplicitno pojmovala za interesno zastopstvo bivših nacistov. Na volitvah v Državni zbor leta 1949 je dvorjenje bivšim nacistom doseglo višek, saj so bili po večini spet volilni upravičenci.

V pričujočem besedilu se ni mogoče poglobiti v mnogoplastne socialne razvoje tega integracijskega procesa, zato bodo nakazani le tisti aspekti, ki spominsko-politično pogojujejo etabliranje vojaškega spomenika kot prevladujočega pojava v avstrijski spomeniški kulturi.

Dejstvo, da generalštab in vrhovno poveljstvo wehrmachta v Nürnberškem procesu proti glavnim vojnim zločincem leta 1946 iz formalnopравниh razlogov nista bila obravnavana kot zločinska, je sprva olajšalo pavšalno razbremenitev wehrmachta. To je veljalo tako za Avstrijo kot tudi za Nemčijo.

Tesno povezana s tem je bila trditev o viteškem boju wehrmachta, ki naj bi kot navidezno nepolitično sredstvo zunaj nacistične rasne teorije vodil zgolj vojaški boj v skladu z mednarodnim pravom. V vojni pridobljene sekundarne vrline kot tovarištvo, požrtvovalna delavnost, vztrajnost in disciplina ter izpolnjevanje dolžnosti najdemo v številnih publikacijah kot pozitivne lastnosti, ki so bile nato sprejete v sistem norm zdaj civilne povojne družbe.¹⁷ Navezovanje na vojaške vrline pa v Avstriji ni zadostovalo: dejstvo, da so se borili avstrijski možje v armadi, ki je pred tem vojaško napadla njihovo deželo ter zbrisala Avstrijo kot nacijo z zemljevida, je bilo vendar očitno. »Izpolnjevanje dolžnosti«, na katero so se venomer sklicevali, se je torej večinoma dogajalo v tuji, neavstrijski vojaški organizaciji. »Avstrijski kolektiv v wehrmachtu je imel torej nalogo, da je moral poleg nacističnega elementa odstraniti iz wehrmachtskega spomina tudi nemški element.«¹⁸ To je uspelo s preimenovanjem pojmov. Borili se niso za Nemčijo, temveč za nedoločeno »domovino« ali nedefinirano »očetnjavo«. Napadalna vojna wehrmachta se je spremenila v »obrambo domovine« in formulacija »junakom domovine« je postala najpogostejši napis na vaških avstrijskih vojaških spomenikih. Pri oblikovanju spomina so pogosto navezovali na kult padlim iz prve svetovne vojne in na že obstoječe spomenike pripisali vojaške žrtve iz druge svetovne vojne ter s tem sugerirali enačenje obeh vojnih dogodkov.

¹⁴ Siegfried Mattl / Karl Stuhlpfarrer, *Abwehr und Erinnerung im Labyrinth der Zweiten Republik*, v: Emmerich Tálos / Ernst Hanisch / Wolfgang Neugebauer (Izd.), *NS-Herrschaft in Österreich. 1938-1945* (= Österreichische Texte zur Gesellschaftskritik, 36. zvezek), Wien 1988, str. 601-624, tu: str. 601.

¹⁵ Heidemarie Uhl, *Vergessen und Erinnern, Denkmalkultur und Zeitgeschichte im öffentlichen Raum. Am Beispiel der Steiermark*, v: *Denkmal und Erinnerung. Spurensuche im 20. Jahrhundert. Anregungen für Schülerinnen- und Schülerprojekte*, izd. Zvezno ministrstvo za pouk, umetnost in kulturo (BMUKK), oddelek za politično izobraževanje, Wien 1993, str. 22-26, tu str. 22 sl.

¹⁶ »Geist der Lagerstraße« (v duhu taboriščne ulice): po »anšlusu« Avstrije nemškemu rajhu so nacisti aretirali zastopnike avstrijskih strank, ki so bili protinacistično usmerjeni. V taboriščih so se tako znašli bivši kontrahenti: komunisti, socialisti in krščanski-socialci. Tam so načrtovali medsebojno spravo po vojni v smislu »Geist der Lagerstraße«, ki pa je bil v hladni vojni čedalje bolj zlorabljen slogan v prid sprave z bivšimi nacisti in z izključitvijo komunistov (op. V. O.).

¹⁷ Prim. Walter Manoschek, *Österreichische Opfer der NS-Militärjustiz: Auf dem langen Weg zur Rehabilitation*, v: Thomas Geldmacher / Magnus Koch / Hannes Metzler / Peter Pirker / Lisa Rettl (Izd.), »Da machen wir nicht mehr mit ...« Österreichische Soldaten und Zivilisten vor Gerichten der Wehrmacht, Wien 2010, str. 31-49, tu: str. 35.

¹⁸ *Ibid.*, str. 36.

Ta tendenca je na Koroškem povezana z dodatno posebnostjo: tu so »junake domovine« iz druge svetovne vojne povezali predvsem s spominjanjem na koroški »brambovski boj«, s katerim je tradicionalno povezana zamisel o »ohranjanju nemške domovine« in »obrambi pred Slovani«. Ta posebna spominska tradicija ima za posledico tudi koroško deželno varianto avstrijskega diskurza o »žrtvi«, ki se razlikuje od diskurza na zvezni ravni v bistveni točki. Medtem ko se je oblikoval konsenz v drugi avstrijski republiki najmanj tri desetletja pred ozadjem avstrijske teze o »prvi žrtvi Hitlerjeve Nemčije«, kjer so se lahko zasidrali ne le »sopotniki«, temveč tudi (so)storilci in vojaki vseh rodov vojske,¹⁹ v koroškem zgodovinskem diskurzu prav ta status žrtve igra podrejeno vlogo. Nasprotno, na Koroškem se pojmuje vlogo vojakov znotraj wehrmachta in waffen-SS – tako ne mislijo le posamezniki znotraj desničarskih veteranskih zvez, temveč tudi znotraj javnih političnih zastopstev – kot pozitiven borbeni prispevek, ki je obdržal domovino v tradiciji »brambovskega boja« »svobodno in nedeljeno«. Sodelovanje v vojni na strani wehrmachta se zdi v javnem diskurzu kot junaški upor proti vedno grozeči »južnoslovanski agresiji«, proti »bolševistični kugi«, proti »slovenizaciji« Koroške.

V tem smislu koroški udeleženci vojne v spominu večine nikoli niso stopili v diskurzivno ospredje kot žrtve Hitlerjeve Nemčije, temveč vedno kot žrtve jugoslovanske agresije. Ta posebni status žrtve pa nikakor ni pasiven, temveč je obramben in aktiven. Korošcem kot žrtvam Slovanov stoji nasproti aktivno nemško-koroško žrtvovanje za skupnost.²⁰

»Koroški obrambni boj« iz let 1919/20 kot dialektična protipodoba k delovanju koroških partizanov (1942-1945) je sestavni del osrednjih praznovanj koroškega deželnega praznika 10. oktobra na Koroškem. Koroška zgodovinarica in direktorica Koroškega zgodovinskega društva je o tem zapisala, da nobena druga perioda ne razodene koroške identitete bolje kot ta, saj v vprašanju deželne enotnosti na Koroškem »ni nobene popustljivosti (,Lei-Lassn-tum')« – in da je najpomembnejši vir koroške deželne zavesti »ljubezen do dežele«. ²¹ Vsekakor je to treba precizirati: Ljubezen do nemške dežele. In tej posebni ljubezni ne morejo do živega ne poznejša preganjanja in deportacije judovskega prebivalstva, pripadnikov narodne skupine Sintov, koroških Slovencev in partizanov, Jehovovih prič, ne koncentracijska taborišča na koroških tleh (na Ljubelju, v kasarni Lendorf blizu Celovca) ter muke prisilnih delavcev in delavk. Ob vseh strahotah nacističnega časa – v tej zadevi edinole imenuje »izseljevanje koroških Slovencev« –, tako piše Fräss-Ehrfeld, se bo menda najhujše zgodilo šele po koncu vojne: »Kljub temu nas je še čakalo najbolj kruto poglavje tega dela naše zgodovine – odvedba in uboj domovini zvestih Korošcev po koncu vojne 1945 s strani titopartizanov.«²²

To pravzaprav etnocentrično, nacionalno-rasistično tolmačenje zgodovine, ki upošteva zgolj žalostne izkušnje »domovini zvestih« Korošcev z nasiljem, je omogočilo pozitivno integracijo nacizma v lastno samopodobo. V koroški praksi spominjanja to pomeni, da preko vseh strankarskih meja radi velikodušno spregledajo čas med leti 1938 in 1945 in ga ne tematizirajo, tem raje pa se zmeraj spet spomnijo na – po njihovem mnenju – resnični »grozoviti čas« po letu 1945: ko so jugoslovanske čete kratko zasedle deželo, oziroma ko je Jugoslavija po umiku svojih čet reklamirala dele južne Koroške zase – zahteva, kar so bivši koroški slovenski partizani in partizanke večinoma podprli.²³

Nacistična tiranija, prelom civilizacije Auschwitz (Dan Diner, Zivilisationsbruch Auschwitz), v koroškem razumevanju zgodovine o 10. oktobru povsem v smislu »nemške zmage« ne povzroča nikakršnega preloma, medtem ko se postavlja partizansko borbo nediferencirano v tradicijo »južnoslovanske agresije«, kakor jo naj bi tu doživljali že v letih 1918-1920. Torej lahko ugotovimo, da politična inscenacija mejnih bojov ob praznovanju koroškega deželnega praznika ne ustvarja le skupne koroške veleskupinske identitete z vsebinsko povezavo vojakov druge svetovne vojne, ki so se borili za brezimno očetnjava, temveč se ji pridružuje še dodaten pomen: »Obrambni boj« (po 1. svetovni vojni, op. V.O.) se izkaže kot uspešen obrambni boj proti lastni krivdi, vpletenosti in udeležbi pri holokavstu oziroma pri preganjanju, deportaciji in pregonu koroških Slovencev.²⁴ Upora koroških Slovencev proti nacističnemu režimu v tem kontekstu spominjanja ne povezujejo kavzalno z nacističnim terorjem, temveč ga vidijo kot agresivno slovansko slo po koroški domovini.

¹⁹ Prim. bolj izčrpno: Gerhard Botz, Opfer/Täter-Diskurse. Zur Problematik des »Opfer«-Begriffs, v: Gertraud Diendorfer / Gerhard Jagschitz / Oliver Rathkolb (Izd.), Zeitgeschichte im Wandel. 3. Österreichische Zeitgeschichtstage 1997, Innsbruck-Wien 1998, str. 223-236, tu: str. 231.

²⁰ Prim. Rettl, PartisanInnenDenkmäler, str. 37-49.

²¹ Prim. Claudia Fräss-Ehrfeld Kromer, Geschichte Kärntens, 3. zvezek: Kärnten 1918-1920. Abwehrkampf – Volksabstimmung – Identitätssuche, Klagenfurt 2000, str. 5

²² Ibid., str. 199.

²³ Rettl, PartisanInnenDenkmäler, str. 35 sl.

²⁴ Obširno o spominu na deželni praznik glej: Lisa Rettl, Erinnerungsk(r)ämpfe, v: Lisa Rettl / Werner Koroschitz (Izd.), Ein korrekter Nazi. Kärntner Erinnerungsk(r)ämpfe am Beispiel des Villacher NS-Oberbürgermeisters Oskar Kraus, Klagenfurt/Celovec 2006, str. 11-98.

V teh spominjanjih na preteklost in na vrline vojne oz. vojaštva prevladujejo kontinuiteta in enačenje neenakega.²⁵ To se zrcali tudi v ravnanju s spomeniki. Predvsem vprašanje po ocenjevanju koroškega odpora zaposluje koroško javnost medtem že 65 let. Širše zasnovanemu spominjanju na holokavst, kakor se je izoblikovalo širom Evrope, se dežela Koroška – z izjemo nekaterih izrednih iniciativ civilne družbe – ne odziva. V naslednjem bom predstavila dva spomenika v kontekst koroškega odpora ter njuni konkretni razvojni zgodbi. Simptomatično prikazujeta hierarhijske koroškega kolektivnega spomina, kadar gre za žrtve nacističnega preganjanja oz. za žrtve antifašističnega odpora.

4. Spomenik pri Peršmanu

Nacizem oz. z njim povezano doživljanje preganjanja in odpora je za koroške Slovence in Slovenke izstopajoča zgodovinska izkušnja. Medtem ko se je s tem povezano pomnjenje in spominjanje razvilo v trdni sestavni del družbenega življenja pripadnikov manjšine, so koroško večinsko prebivalstvo in njegovi politični reprezentanti zavračali to spominsko tradicijo. Že tik po koncu vojne so začeli koroški Slovenci s prekopavanjem padlih partizanov iz provizoričnih poljskih grobov, da bi jih pokopali v ustreznih grobiščih in tako tudi ustvarili kraje pomnjenja in spominjanja. To je izviralo na eni strani iz potrebe po emocionalni predelavi masovnih izkušenj smrti in preganjanja, na drugi strani pa je nudilo priložnost za politično okrepitev koroško-slovenskega kolektiva kot skupine.²⁶ V tem kontekstu je leta 1947 nastal v Velikovcu prvi koroški spomenik, ki naj bi spominjal na skupni odpor koroških Slovencev in zavezniških sil. Spomenik so odkrili 26. oktobra 1947 ob masovnem grobišču na pokopališču v Šentrupertu pri Velikovcu, v katerem so leto poprej ob prisotnosti zavezniških in avstrijskih reprezentantov svečano pokopali 83 protinacističnih borcev osmih nacij. V tem oziru so pojmovali pobudniki v »Pripravljalnem odboru za postavitve spomenika padlim partizanom v Velikovcu« spomenik tudi kot pomnik proti fašizmu. Koroški Slovenci so s koncem vojne povezali močna upanja in pričakovanja glede nove družbene in politične ureditve. Pojmovali so se kot del zavezniških sil, ki so s svojim delovanjem v odporu, povezanim z visokim krvnim davkom, prispevali velik delež k osvoboditvi Avstrije. V resnici pa so se leto 1945 in naslednja leta razvila v fazo razočaranj. Odnos koroških partizanov do nekdanjih zavezniških Britancev se je po umiku jugoslovanske armade na pritisk Britancev iz Koroške drastično poslabšal. Britansko zasedbeno politiko so koroški Slovenci na več ravneh doživljali kot izključevanje in diskriminacijo: Osvobodilna fronta (OF), edino politično zastopstvo koroških Slovencev, kot stranka na volitvah 25. novembra 1945 ni smela kandidirati. Mnogo koroških Slovencev se je zato gibalo na robu legalnosti, bili so aretirani, priprti, doživljali so hišne preiskave in druge represije, ki so se začele že junija 1945.²⁷ Mejno vprašanje je tlelo že s političnimi predznaki hladne vojne. Jugoslavija je kot del zmagovitih sil zahtevala nekatere predele Koroške. Britanci oz. zahodne zavezniške sile pa so načrtovale, da Koroška ostane nespremenjena v mejah iz leta 1937. Že kmalu so pripadniki britanske zasedbene uprave razlikovali med zanesljivimi Slovenci, ki so se hoteli prilagoditi, in neloyalnimi Slovenci, ki so se politično angažirali in se zavzemali za dosledno uresničitev svojih pravic.²⁸ Antikomunistična usmeritev Britancev pa je dodatno omogočila, da se je na Koroškem globoko zakoreninjeno protislovenstvo dalo transformirati v že široko razširjeni antikomunizem. Formula, s katero se je v sledečih letih uresničevala politika izključevanja, je bila »Koroška svobodna in nedeljena (Kärnten frei und ungeteilt)« – to je parola, ki se je povezovala od leta 1920 naprej tradicionalno s protislovenskimi resentimenti in velikonomškimi fantazijami, poleg tega pa predstavlja še posebno oporoko bivšega nacističnega gaulajterja Friedricha Rainerja ob izročitvi oblasti Provizorični deželni vladi.²⁹ Bivšim nacistom je vrhu tega precej hitro uspelo, da so se formirali pod šifro »zvestoba do domovine«.

Temu se je pridružila še dvočlana politika koroške deželne vlade, ki je sicer na nekaterih področjih skušala uveljavljati manjšini prijazne ureditve, npr. v šolstvu, da bi tako spet pridobila lojalnost koroških Slovencev za Avstrijo, na drugi strani pa je obravnavala tiste Slovence, ki še niso mogli verjeti, da bi bil obstoj manjšine v Avstriji zagotovljen, kot veleizdajalce.³⁰ Sledeča obrekovalna kampanja v koroških medijih na račun pripadnikov manjšine, ki so

²⁵ Reinhold Gärtner / Sieglinde Rosenberger, *Kriegerdenkmäler. Vergangenheit in der Gegenwart*, Innsbruck 1991, str. 83.

²⁶ Lisa Rettl, *60 Jahre Minderheitenpolitik in Kärnten/Koroška. Ein Streifzug*, v: Lisa Rettl / Werner Koroschitz (Izd.), „heiß umfehdet, wild umstritten ...“ *Geschichtsmýthen in Rot-Weiß-Rot, Klagenfurt/Celovec 2005*, str. 95-140, tu: str. 121 sl.

²⁷ Brigitte Entner, *Zwischen Integration und Ausgrenzung. Kärntner SlowenInnen und britische Besatzungspolitik bis zu den Novemberwahlen 1945*, v: Lipej Kolenik, Von Neuem. *Die Kärntner Slowenen unter der britischen Besatzungsmacht nach 1945. Zeitzeugen, Beiträge und Berichte*, Klagenfurt/Celovec 2008, str. 9-42.

²⁸ *Ibid.*, str. 34.

²⁹ Več o tem: Peter Gstettner, *Die Legende von der Selbstbefreiung Kärntens. Alte Töne und neue Varianten des Gedenkjahrs 2005*, v: DÖW (Izd.) *Jahrbuch 2006*, Wien 2006, str. 80-105; Brigitte Entner, »Feinde Kärntens«. *Zur Konstruktion des Bildes der PartisanInnen in der (Deutsch-)Kärntner Öffentlichkeit*, v: Florian Wenninger / Paul Dvorak / Katharina Kuffner (Izd.), *Geschichte macht Herrschaft. Zur Politik mit dem Vergangenen (= Studien zur politischen Wirklichkeit 19)*, Wien 2007, str. 259-274.

³⁰ Hanns Haas / Karl Stuhlpfarrer, *Österreich und seine Slowenen*, Wien 1977, str. 92.

jih zmerjali za »Tito-agente«, pogosto kar z nacistično terminologijo kot »bandite« in »babe s puškami (Flintenweiber)«, nikakor ni doprinesla k temu, da bi se okrepilo zaupanje slovensko govorečega prebivalstva v avstrijsko državo. Posledica te izključevalne politike je bila, da so se koroški Slovenci umaknili ali v zasebno življenje, ali pa so iz dogodkov leta 1945 sklepali, »da bodo samo v združenju Jugoslaviji lahko doživeli enakopravnost«³¹ in so zato aktivno podpirali priključitvena stremeljenja OF. Ti le na kratko skicirani dejavniki so odločilno vplivali na postavitve spomenika leta 1947. Glede na politični položaj je bilo odkritje spomenika za koroške Slovence ambivalentna izkušnja. Temeljni uspeh pa je zaenkrat bil, da je bil spomenik sploh narejen, saj ga je omogočila le široka podpora koroških Slovencev, tako v idejnem kakor tudi v finančnem oziru. Spomenik je predstavljal novo pridobljeno (samo)zavest, ki se je opirala na izkušnje odpora. Pomen spomenika je eksemplarično skiciral Karel Prušnik, tedanji tajnik pokrajinskega odbora OF in kasnejši dolgoletni predsednik Zveze koroških partizanov, v svojem slavnostnem nagovoru:

»Spomenik naj bo simbol velikega dela v naši zgodovini, opomin nam in še poznim rodovom, da smo enkrat za vselej prenehali biti sužnji. Ta spomenik, ki ga danes odkrivamo, je svetel dokaz, da smo koroški Slovenci s tem, ko smo leta 1942 zavestno zgrabili za orožje proti tujcu, postali del naprednih demokratičnih narodov. Borili smo se za pravičen mir, pravično demokratično ureditev, za popolno likvidacijo fašizma.«³²

Hkrati pa je odkritje spomenika ponovno zaznamovala izkušnja izključevanja: Karel Prušnik je bil zaradi kritike na račun britanskih vojaških sodišč, ki jo je izrekel v slavnostnem nagovoru, takoj po odkritju spomenika aretiran in obsojen na enoletno zaporno kazen, kar so pripadniki manjšine doživeli kot napad na narodno skupnost kot celoto.³³

Obstoj spomenika kot takega je bil kratek. Ponoči 10. septembra leta 1953 je bil spomenik razstreljen, v fazi, ko so bile jugoslovanske ozemeljske zahteve v avstrijskih pogajanjih o državni pogodbi že z mize in je manjšini sovražno vzdušje na Koroškem doseglo svoj prvi višek. Policijske preiskave, ki jih je zaradi zunanjepolitičnega pomena spomenika vodila preiskovalna komisija notranjega ministrstva, niso bile zelo uspešne. Prebivalstvo, pa tudi večina avstrijskih medijev, so pokazali svoje veliko zadovoljstvo nad nasilno odstranitvijo spomenika in niso bili voljni, da bi podpirali preiskavo nasilnega dejanja. Zato seveda ni presenetljivo, da storilcev nikoli niso mogli odkriti. Cilj koroških Slovencev, da bi avstrijska vlada postavila nov spomenik, ki bi bil zvest originalu, se ni uresničil. Strah pred nadaljnjimi atentati nemško-nacionalnih sil, ki bi lahko škodovali mednarodnemu ugledu Avstrije oz. so mu že škodovali, je prevladoval nad demokratično-političnimi in ustavno-pravnimi razmišljanji. Čeprav bi bila Avstrija po členu 19 avstrijske državne pogodbe dolžna, da ponovno postavi spomenik, je avstrijska zvezna vlada na velikovškem masovnem grobišču – kjub masivnim ugovorom slovenskih organizacij – postavila na še obstoječi podstavek spomenika le preprosto posodi podobno žaro: bridek poraz za manjšino. Masovno grobišče v Velikovcu s svojim zdaj močno zreduciranim spomenikom, ki ga koroški Slovenci v tej obliki niso ne hoteli ne marali, je zdaj zgubilo svoj pomen kot osrednje spominsko obeležje manjšine.³⁴

V spominu koroških Slovencev pa je ostal razstreljeni spomenik živ. Nenazadnje to dejstvo je privedlo do tega, da so koroški Slovenci spomenik leta 1983, torej 30 let pozneje, spet postavili, četudi na oddaljenem mestu. Pri tej ponovni postavitvi je igralo vlogo več faktorjev. Na Peršmanovi domačiji, na odročni kmetiji blizu Železne Kaple, je bil urejen majhen odporniški muzej. Kraj sam je povezan z globoko zakoreninjeno kolektivno travmo manjšine: s pokolom tu živčice Sadovnikove družine, med njimi sedem otrok, ki jih je 25. aprila 1945 brutalno pomorila enota SS-policije, ker je podpirala partizane. Na obnovljeni domačiji, ki je bila leta 1945 uničena, je Zveza koroških partizanov že leta 1965 pritrčila spominsko ploščo v spomin na umorjeno družino. Skupaj z ureditvijo majhnega muzeja leta 1982 je za manjšino nastal nov kraj spominjanja. Prav takrat so odkrili razstreljene in spravljene dele spomenika v nekem skladišču v Sinči vasi in se odločili, da bodo spomenik restavrirali. Kot že v letih 1946/47, je manjšina široko podprla željo po izgradnji Peršmanove domačije v kraj spominjanja, katerega finančno nista podprli ne dežela Koroška in ne republika Avstrija. Tako sanacijo stanovanjske hiše, kot tudi ureditev muzeja ter restavracijo spomenika, so uresničili izključno s prostovoljnimi prispevki in neplačanim delom pripadnikov manjšine.³⁵ Če se približamo Peršmanovi domačiji danes, se pogled ustavi na monumentalnih bronastih figurah spomenika v stilu socialističnega realizma – ikonografije, ki se danes ne zdi več aktualna. Napis v slovenščini in nemščini pa ponazarja, da spomenik že dolgo nima več opravlja s kakim herojskim kultom, kot je bilo to intendirano še leta 1947.

³¹ Brigitte Entner, Zwischen Integration und Ausgrenzung, str. 41.

³² Slavnostni nagovor Karla Prušnika Gašperja ob odkritju spomenika / referat po odkritju spomenika, 26. 10. 1947. SZI, Fond C: OF, Fasc. VII, Masovne organizacije, Mapa 2, štev. 14.

³³ Prim. Rettl, PartisanInnenDenkmäler, str. 147-151.

³⁴ O razstrelitvi in postopku preoblikovanja spomenika glej istotam, str. 152-175.

³⁵ Prim. Rettl, PartisanInnenDenkmäler, str. 226-248.

»V spomin na Svinjski planini padlim partizanom – pripadnikom osmih narodnosti – so koroški partizani leta 1947 ob navzočnosti zastopnikov zavezniških sil odkrili ta spomenik v Šentrupertu pri Velikovcu. Spomenik je simbol koroškega in mednarodnega boja proti nacizmu. Neznani storilci so spomenik v noči od 10. na 11. septembra 1953 razstrelili. Avstrijske oblasti ga niso obnovile v prvotni obliki, zato ga je Zveza koroških partizanov leta 1983 obnovila in postavila na to mesto.«

Spomenik pri Peršmanu je danes priča in relikv, ki je v spominu koroških Slovencev povezan predvsem z izkušnjo žalostne povojne zgodovine: z izključevanjem in obrekovanjem ter nenehnim bojem za uresničitev manjšinskih pravic.

V diskurzu koroškega večinskega prebivalstva je spomenik ne glede na spremenjene okvirne pogoje ostal obremenjen s konotacijo neke »velikojugoslovanske, komunistične provokacije s ciljem vzpostavitve Slovenske Koroške.«³⁶ Brez ozira na to se je pri Peršmanu v zadnjih treh desetletjih razvilo pomembno spominsko obeležje za manjšino, ki ga medtem odkrivajo tudi nemškogovoreči Avstrijci. Udeležba pomembnih političnih osebnosti in slavnostnih govornikov kot npr. Caspar Einem (bivši avstrijski notranji minister, SPÖ), Ferdinand Lacina (bivši avstrijski finančni minister, SPÖ), Terezija Stoitsits (bivša poslanka in advokatinja človekovih pravic, Zeleni) in Barbara Prammer (predsednica Parlamenta, SPÖ) signalizira, da so koroško-slovenske žrtve nacističnega preganjanja ter upora manjšine počasi in po dolgih letih le še deležne priznanja in spoštovanja, čeprav v prvi vrsti zunaj koroških deželnih meja.

5. Spomenik na pokopališču »Waldfriedhof« v Beljaku

a) O izginotju žrtev iz spomina

Postavitev zgoraj obravnavanega spomenika leta 1947 je navsezadnje bila mogoča zato, ker je Avstrija nameravala vnovčiti odpor koroških Slovencev pri pogajanjih o državni pogodbi, ki so se začela januarja leta 1947, in ker zavezniške sile Avstriji glede obravnavanja manjšin niso povsem zaupale. To nezaupanje je bilo treba razpršiti. V tem kratkem obdobju, ki je odprlo možnost za postavitev, so koroški Slovenci politične računice Avstrije, da predstavi državo kot zgledno, obrnili v svoj prid in ob razmišljanjih o postavitvi spomenika hitro prešli k dejanjem. V teku razstrelitve leta 1953 – v tem času je bilo mejno vprašanje že štiri leta odločeno v korist Avstrije – so v medijih imeli spomenik za »v povojnih letih tipični spodrseljaj«.³⁷ V Beljaku pa do tega sploh ni prišlo, da bi za žrtve odpora in fašizma postavili kak spomenik. Natančneje povedano: prišlo je do postavitve spomenika, le da ta ni imel več opravka z začetno zamisljivo. Obratno, pri procesu nastajanja tega spomenika se eksemplarično prikazuje učinkovitost »teze o žrtvi«.

8. maja leta 1946 je mesto Beljak praznovalo prvo obletnico kapitulacije Hitlerjeve Nemčije in osvoboditve izpod nacifašizma. Kot v drugih avstrijskih mestih in občinah, se je tudi v Beljaku ob prvi obletnici dneva osvoboditve v rotovžu sestal občinski odbor, da bi se na slovesen način spomnil dogodkov neposredne preteklosti in se zahvalil navzočim zastopnikom britanske vojaške vlade. Seja se je začela s slavnostnim nagovorom župana in končala s slovesnima vlogama, ki sta bili obe sprejeti soglasno, to pomeni z glasovi vseh navzočih strank (SPÖ, KPÖ, ÖVP)³⁸. Prva vloga je zadevala preimenovanje cestnih imen in naj bi izražala zahvalo zavezniškim silam. S tem so nenazadnje signalizirali, da gre razvoj v smer demokracije in da se je Avstrija že nekaj »naučila«: kar se je pričelo kot uredba britanske vojaške uprave poleti 1945, so zdaj, leto kasneje, na simbolični ravni na zunaj prikazovali kot akt prostovoljne odločitve.³⁹ Za vprašanje oblikovanja spomina pa je bistvena predvsem druga zahteva seje, saj zadeva odločitev, da postavijo v Beljaku »spomenik osvoboditve«:

»Da bi ugodili pogosto izraženi želji in splošni potrebi prebivalstva, nadalje predlagam načelen sklep, s katerim poverjamo mestno upravo, da opravi vsa pripravljala dela za postavitev spomenika osvoboditve. Ta spomenik naj je izraz mesta Beljak za vse junake in žrtve našega mesta, ki so padli v borbi za svobodno in neodvisno Avstrijo. Dokončna izpeljava je pridržana kasnejšemu sklepanju občinskega odbora.«⁴⁰

Zapis, da je postavitev »spomenika osvoboditve« menda ugoditev »pogosto izraženi želji prebivalstva«, je v bistvu odgovarjal zdaj zaželeni in politično oportuni podobi o Avstriji: zaželena je bila Avstrija, ki »nikoli ni bila v pretežni meri svojega prebivalstva nacistična« in da tisti maloštevilni krogi, ki so podlegli »vabam nacistične propagande«,

³⁶ Rettl, PartisanInnenendenkmäler, str. 240.

³⁷ Neue Front. Zeitung der Unabhängigen, 19.09.1953, str. 6.

³⁸ SPÖ: Socialistična stranka Avstrije, KPÖ: Komunistična stranka Avstrije, ÖVP: Avstrijska ljudska stranka.

³⁹ Britanska vojaška oblast je že 23.06.1945 odredila hitro preimenovanje vseh teh cest in trgov, ki so v kakršnikoli obliki spominjali na nacizem. Več o tem: Rettl, Opfergedenken, str. 159 sl.

⁴⁰ Zapisnik svečane seje občinskega odbora ob prvi obletnici dneva osvoboditve 8. maja 1946, str. 3. Cit. v Rettl, Opfergedenken, str. 160.

nikoli niso bili »sestavni del avstrijskega prebivalstva«. ⁴¹ Zato se je zdelo dosledno, da se »ustreže željam prebivalstva« in predlaga postavitev spomenika osvoboditve, v katerem so nagovorili odpor kot osvobodilni boj, njegove aktiviste in aktivistke pa v smislu zglednosti kot junake in žrtve. Tudi ta predlog so sprejeli soglasno z glasovi SPÖ, KPÖ in ÖVP. Zaenkrat je ostalo pri izjavi o nameri, na sklepanje samo pa ni bilo treba čakati le tri leta, temveč je imelo povsem drugačno vsebino. ⁴²

Najprej je zadeva mirovala leto dni, do leta 1947, ko je beljaški kipar in »povratnik« Sepp Dobner, kasnejši kreator spomenika, stopil do socialističnega župana Viktorja Petschnika in mestu Beljak ponudil svoje usluge. V tem času, to izhaja iz kasnejšega Dobnerjevega dopisa, so mu sporočili namero o postavitvi spomenika, a že z bistveno omejitvijo sklepa z dne 8. maja 1946. Nastalo naj bi, tako Dobner povzema besede župana Petschnika, »spominsko obeležje za vse mrtve mesta Beljak v zadnji vojni«:

»Gospod župan Petschnik mi je dejal, da je pomnik časti idejno tako zasnovano, da naj upodablja in počasti žrtve boja za svobodo, žrtve na fronti in v domovini v dostojanstveni plastični obliki, da bo tudi preprost človek, npr. stara ženkica, ob tem častnem obeležju našla svojo pobožno zbranost in da nihče ne bo žaljen v svojih čustvih.« ⁴³ Načrtovani »spomenik osvoboditve« se je že spremenil v »pomnik časti« in tiste tendence, ki so postale za avstrijski spomin odločilne, so bile že določene. V ospredju naj ne bi bil več spomin na prispevek avstrijskega odporniškega gibanja, temveč velika skupnost žrtev, ki je vključevala padle vojake na fronti in borce v domovini. Široko zasnovan pojem z razumevanjem vojaka na fronti kot v vojno prisiljene žrtve navsezadnje vodi v raztapljanje in zabrisanje meja med bivšimi žrtvami, sopotniki in storilci ter izključitev realne zgodovine v korist sprave, ki to ni bila. Ne nazadnje je za tak korak manjkal partner na drugi strani, namreč mnoge žrtve nacističnega režima, ki niso našle ne prostora ne sočutja za svoje zgodbe in izkušnje.

Beljaški zasuk od spomenika osvoboditve do pomnika časti medtem ni bila več sporazumna odločitev, temveč slogaštvo med SPÖ in ÖVP. To dokazuje predlog, ki ga je vložila komunistična občinska frakcija dne 28. aprila 1949. Eksplicitno so tam zapisali, da naj bi bila spominska plošča posvečena »žrtvam fašizma, ki so bile umorjene v gestapovskih ječah in kacetih«, oziroma tistim, ki so se borili za svobodo Avstrije. KPÖ je ostro nasprotovala, da pod »krinko pacifizma spet postavljajo častne plošče fašističnim junakom.« ⁴⁴ Omembe vreden je še detajl, da je KPÖ v svojem predlogu že favorizirala varianto spomenika z imensko navedbo žrtev odpora. Protesti in predlogi KPÖ so ostali brez učinka. Dva meseca kasneje, 24. junija 1949, so v beljaškem mestnem svetu zadevo postavitev spomenika pripeljali do prve odločitve. Z glasovi SPÖ in ÖVP so večinsko izrecno sklenili, da bodo postavili »splošno znamenje vsem žrtvam vojne in zadnjih 15 let sploh«. Posvečeno naj bi bilo žrtvam zadnjih 15 let, ne glede na to, »ali so umrle v borbi za svobodo, pri bombnih napadih ali na fronti, kamor jih je poslal nasilni režim.« ⁴⁵

Simptomatična je tudi izbira besed, saj ne prikazujejo le širokih vključevanj, temveč predvsem izključevanja: Beljaške žrtve v kacetih, ki so jih preganjali iz rasnih, verskih ali drugih vzrokov in so bile umorjene v koncentracijskih taboriščih, še omenjene niso več. Dne 23. decembra 1949 so v beljaškem mestnem svetu z glasovi ÖVP in SPÖ dokončno sklenili postavitev spomenika v tem smislu, pri čemer je predstavljeni Dobnerjev osnutek – Mariji podobna, žalujoča ženska postava – dovoljeval nadaljnjo depolitizacijo. Vse pogosteje je bilo govora o »pomniku miru« in splošnem »pomniku mrtvim«. Ženska žalna figura je pri tem omogočala naturalizacijo in transformacijo zgodovinskega dogodka v splošno gesto bolečine in žalosti, ki je zapirala pogled na vprašanja o krivdi in odgovornosti ter potisnila v ospredje »veliko beljaško« skupnost žrtev. ⁴⁶

S tem, da so delo poverili »povratniku« Seppu Dobnerju, se je zaključil krog še v drugem oziru. Sepp Dobner se je namreč povrnil le iz denacifikacijskega taborišča v Volšperku. V letih med 1938 in 1945 je bil namreč eden najbolj popularnih kiparjev dežele, ki je s svojim delom rade volje ustregel nacističnemu režimu. ⁴⁷

Spomenik, čigar kreator je bil za beljaško mestno upravo »avtohton domačin«, je bil odkrit 11. oktobra 1953 na beljaškem pokopališču Waldfriedhof. Sodeč po napisu je posvečen: »Vsem žrtvam druge svetovne vojne mesta Beljak v spomin«. Tako je bil uresničen spomenik, ki se je oddaljil od svoje prve zamisli daleč proč in ni bil postavljen

⁴¹ Rot-Weiß-Rot-Buch. Gerechtigkeit für Österreich! Darstellungen, Dokumente und Nachweise zur Vorgeschichte und Geschichte der Okkupation Österreichs. Erster Teil (nach amtlichen Quellen), Wien 1946, str. 7.

⁴² Rettl, Opfergedenken, str. 160.

⁴³ To izhaja iz nedatiranega, ročno pisanega dopisa Seppa Dobnerja iz leta 1949 mestu Beljak, v katerem mestu Beljak predloži štiri osnutke za spomenik. Muzej mesta Beljak, škatla: Stadt Villach ab 1946. Razni stari akti. Mapa: Waldfriedhof, Ehrenmal, Errichtung.

⁴⁴ Dopis beljaške Komunistične stranke županu, 30.06.1949. Muzej mesta Beljak, škatla Stadt Villach ab 1946. Razni stari akti. Mapa: Waldfriedhof, Ehrenmal, Errichtung. Cit. v: Rettl, Opfergedenken, str. 162.

⁴⁵ Zapisnik beljaške seje mestnega sveta z dne 24.06.1949, str. 155. Cit. v Rettl, Opfergedenken, str. 162.

⁴⁶ Rettl, Opfergedenken, str. 164-167.

⁴⁷ Natančneje glej: Rettl, Opfergedenken, str. 164-167.

le proti volji KPÖ, temveč tudi proti izrecni volji različnih skupin žrtev, ki so pred sklepanjem še pisno protestirale proti postavitvi spomenika v taki obliki. Za razne skupine žrtev nacizma torej spomenik že od začetka odločitve ni nudil baze za identifikacijo, temveč je izzval predvsem nasprotovanje. Prav tako se je brž pokazalo, da je bil spomenik v kolektivnem javnem zaznavanju in v interpretaciji njegovega smisla med beljaškim večinskim prebivalstvom povezan predvsem s tradicionalnim spominom na padle vojake in na vojno.

Družbeni proces te specifične prisvojitve spomenika se je prikazoval že v aktih mestne uprave v petdesetih letih, kjer je tudi bilo govora o »spomeniku junakom«. Tako tolmačenje se je v teku medtem že nad petdesetletne zgodovine obstoja spomenika uveljavilo in je danes nazorno dokumentirano na nekem drugem kraju spomina: na spletu oziroma na domači strani mesta Beljak. Tu najdemo predstavitev pokopališča Waldfriedhof z opozorili na grobove prominentnih Beljačanov. V zvezi s tem je tudi opozorilo na spomenik, ki ga zdaj – kot rezultat desetletja dolgih javnih prisvojitvenih in interpretacijskih procesov – predstavljajo v drugem smiselnem sklopu, ki s prvotno zamisljivo sploh ni več povezan. Spomenik da je, tako pravijo, posvečen »padlim obeh svetovnih vojn.«⁴⁸

b) O počasni vrnitvi žrtev v spomin

Leta 1999 je bil v Beljaku po petletnih prizadevanjih društva za spominjanje »Verein Erinnern« odkrit – proti precejšnjemu družbenemu in političnemu nasprotovanju – za beljaške žrtve nacizma »Spomenik imen«.⁴⁹ Začetka je bilo na spomeniku imensko zapisanih 64 oseb s podatki o rojstvu in smrti ter s kraji smrti. Od takrat naprej sproti izpopolnjujejo spomenik z novimi imeni, s spremljevalnimi raziskovalnimi deli k posameznim biografijam in usodam, ki so dokumentirani v spremljevalnih publikacijah. Posebnost spomenika je pluralnost zajetih žrtev, tako glede etničnosti kakor tudi glede zastopanih skupin žrtev. Reprezentirani so koroški Slovenci, Judi, Sinti prav tako kot nemškogovoreči Beljačani. Ženske, moški, otroci. Med žrtvami so rasno in politično zasledovani, odporniki, žrtve nacistične evtanazije, Jehovove priče, pa tudi dezerterji in tisti prisilni delavci, ki so bili umorjeni v Beljaku. Večina mrtvih nima grobov. Za mnoge svojce je spomenik edini konkretni prostor spominjanja. S tem je bila slabo polovico stoletja kasneje uresničena ideja spomenika, ki jo je s svojimi vlogami leta 1949 zahtevala Komunistična stranka Avstrije. Da spominjanje na te žrtve še vedno ni samoumevno, kažejo doslejšnje uničevalne akcije: od leta 2003 naprej je bilo že 15 napadov na spomenik.

Podobne spomeniške iniciative kot v Beljaku so se pojavile tudi v drugih koroških krajih: v Celovcu je društvo »Memorial Kärnten/Koroška na pokopališču v Trnji vasi izgradilo in aktiviralo že obstoječi pomnik ter začelo z imenskim evidentiranjem celovških žrtev. Medtem so ugotovili že nad 2.400 imen – na potrebno in zaželeno obnovitev spominskega obeležja pa zaradi pomanjkanja finančnih sredstev še čakamo. V Rožeku je pred nedavnim začela z imenskim evidentiranjem svojih krajevnih žrtev iniciativa »Erinnern Rosegg/Rožek se spominja« s ciljem, da jim postavi spomenik.⁵⁰ Podobno se dogaja v Bergu v Zgornji Dravski dolini, kjer se društvo »Kuland« angažira za postavitve spomenika 36-im žrtvam nacizma v tej dolini. Od leta 1995 naprej so na iniciativo civilne družbe spominske slovesnosti na področju bivšega koncentracijskega taborišča na avstrijski strani Ljubelja; tudi tu še manjka dostojanstveno spominsko obeležje. Tudi Peršmanova domačija se razvija – kakor so to želeli pobudniki v 1980-ih letih – v vedno večji meri v kraj refleksivnega razmišljanja: Vedno bolj so v ospredju mednarodni mladinski projekti, kulturne prireditve in znanstvene raziskave, osmišljanje pomnjenja in kritične razprave o diktaturi in nasilju. Vsem tem iniciativam je skupno, da so nastale iz civilno-družbenega angažmaja in da so dojele miselnost mednarodnega spominjanja na holokavst, ki se od 1980-ih let naprej vedno bolj diferencirano razvija. Tendenca pri mlajših postavitvah spomenikov namreč zdaleč presega pomen zgolj identitetnih osmišljanj. Politična vzgoja, znanstveno delo ter kritična razprava z lastno diktatorično deželno zgodovino so centralna vprašanja. Da se vse to razvija bolj ali manj brez udeležbe uradne Koroške, pa je druga zgodba.

Prevod: Vida Obid

⁴⁸ <http://www.villach.at/inhalt/4728.htm> (20.10.2010). Prim. Rettl, Opfergedenken, str. 169-171.

⁴⁹ K procesu nastajanja spomenika glej Rettl, Opfergedenken, str. 171-186.

⁵⁰ Spomenik osmim žrtvam so v Rožeku odkrili oktobra 2011, (op. V.O.).